

Lewrence Ferlinghetti, Η Σφίγγα

Ο χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης (19ος και 20ός αιώνας)*

Το θεωρητικό υπόβαθρο του μεταναστευτικού φαινομένου

Στις κοινωνικές επιστήμες γίνεται συνήθως ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα. Ενώ η κοινωνική κινητικότητα υποδηλώνει τη μετακίνηση από το ένα σημείο σ' ένα άλλο, στα πλαίσια ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων, η γεωγραφική κινητικότητα, η οποία σ' ένα βαθμό μπορεί να εκληφθεί και σαν κοινωνική κινητικότητα, στη μορφή της μετανάστευσης και πιο συγκεκριμένα σ' αυτή της αποδημίας δηλώνει μετακίνηση ατόμων και ομάδων του πληθυσμού στο χώρο, έξω από τα σύνορα του εθνικού κράτους.

Άμεσα η μετανάστευση και τα μεταναστευτικά κινήματα που κατέκλυσαν την ευρωπαϊκή ήπειρο και τη χώρα μας στο 19ο και 20ο αιώνα έχουν συνδεθεί με το βιομηχανικό καπιταλισμό και τις δομικές ανάγκες των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών για εργατικό δυναμικό, καθόσον η επεκτεινόμενη βιομηχανική ανάπτυξη είχε εξαντλήσει εκεί τα υπάρχοντα αποθέματα.

Η έλλειψη εργατικών χεριών σ' αυτές τις χώρες φαίνεται να συνέπεσε με την ύπαρξη ενός λανθάνοντα ή στάσιμου υπερπληθυσμού στις χώρες της περιφέρειας¹. Οι χώρες αυτές χαρακτηρίζονταν δηλαδή από μια υπερπροσφορά εργατικής δύναμης, που έπαιρνε τη μορφή της υποαπασχόλησης στην αγροτική ενδοχώρα και τη μορφή της ανεργίας στα αστικά κέντρα. Έτσι η μετανάστευση, ανεξάρτητα από τους λόγους που την επέβαλαν, φαίνεται να λειτούργησε εξισορροπητικά στην παγκόσμια αγορά εργασίας, αποκαθιστώντας τις αντιστοιχίες ανάμεσα στη ζήτηση και στην προσφορά εργατικής δύναμης τόσο στις χώρες αποστολής μεταναστών όσο και στις χώρες υποδοχής, φυσικά για το διάστημα που οι βιομηχανικές χώρες αντιμετώπιζαν έλλειψη εργατικού δυναμικού.

Για να μπορεί όμως η μετανάστευση να λειτουργεί κατ' αυτό τον τρόπο σημαίνει ότι έχουν ήδη διαμορφωθεί, αν όχι παγκόσμια, τουλάχιστο σε επίπεδο δυο χωρών που συνδέονται μεταξύ τους μέσω της μετανάστευσης, τέτοια οικονομικά και πολιτικά πλαίσια που να επιτρέπουν την απρόσκοπτη διακίνηση και κινητικότητα της εργατικής δύναμης. Σημαίνει

Ο Θανάσης Αλεξίου διδάσκει στο Γενικό Τμήμα του Πολυτεχνείου Κρήτης.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί ανακοίνωση στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Ελληνισμός της διασποράς. Προβλήματα και προοπτικές», που διοργανώθηκε από τον Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

επίσης ότι στις χώρες εξαγωγής εργατικής δύναμης έχουν αναπτυχθεί και αποδώσει μηχανισμοί απόσπασης της εργατικής δύναμης από το παραδοσιακό θυμικό και εθιμικό περιβάλλον στο οποίο αυτή ήταν εγκλωβισμένη.

Το ερώτημα που τίθεται τώρα και αφορά άμεσα το χαρακτήρα της ελληνικής μετανάστευσης είναι γιατί η εργατική δύναμη, που αποδεσμεύεται από τον αγροτικό τομέα ή περιθωριοποιείται, δεν αποκτάει πρόσβαση ή δεν επανεγκλωβίζεται στην εθνική αγορά εργασίας, για να λάβει χώρα και να επιταχυνθεί η κεφαλαιακή συσσώρευση και να υπάρξει ως εκ τούτου μια βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά εξάγεται προς τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικά χώρες.

Πριν απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα θα πρέπει να δούμε αν το μεταναστευτικό φαινόμενο αποτελεί ένα επεισόδιο στην ιστορία του βιομηχανικού καπιταλισμού ή είναι δομικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ύπαρξη και τη λειτουργία του. Από το γεγονός και μόνο ότι η χώρα μας στη διάρκεια ενός αιώνα κατέστη δυο φορές πεδίο μαζικής αποστολής μεταναστών, ήτοι στις αρχές του αιώνα και στις δεκαετίες του '60 και '70, προκύπτει πως η μετανάστευση είναι μάλλον ένα διαρκές φαινόμενο, συνυφασμένο μ' αυτόν τον ώριμο και ύστερο καπιταλισμό και το νέο πλέγμα οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που χωρίζει και ενώνει κράτη με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης και γι' αυτό με διαφορετικές και άνισες δυνατότητες αξιοποίησης των φυσικών και ανθρώπινων πόρων.

Μετακινήσεις πληθυσμών υπήρξαν βέβαια και σε άλλες περιόδους της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας, ανάγονται όμως κύρια σε πολιτικούς, θρησκευτικούς και όχι σε οικονομικούς λόγους², έχουν δηλαδή αναγκαστικό χαρακτήρα (διώξεις, προσφυγιά, ανταλλαγή πληθυσμών κ.λπ.), σε αντίθεση με τη σύγχρονη μετανάστευση, που προσδιορίζεται ως εκούσια, φυσικά εφόσον αυτή αντιπαροφάλλεται προς την αναγκαστική, γιατί τα όρια μεταξύ εξώθησης και εξαναγκασμού προς μετανάστευση είναι πολύ ρευστά, όπως δείχνει και το ελληνικό παράδειγμα.

Αν δεχθούμε λοιπόν ότι η μετανάστευση είναι εγγενές φαινόμενο του βιομηχανικού καπιταλισμού και του συστήματος οργάνωσης της εργασίας που αντιστοιχεί σ' αυτόν, δηλαδή του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας, τότε η εξαγωγή εργατικής δύναμης όπως γίνεται με την εργατική μετανάστευση συνιστά οιοσδήποτε εξαγωγή υπεραξίας, η οποία συσσωρεύεται δημιουργώντας πρόσθετο κεφάλαιο στις χώρες όμως εισαγωγής εργατικής δύναμης και υποδοχής μεταναστών.

Μέρος της κεφαλαιοποιημένης υπεραξίας στις χώρες συσσώρευσης επανεπενδύεται, μετατρέπεται δηλαδή σε κεφάλαιο για μηχανές, κτίρια, πρώτες ύλες, μέσα δηλαδή που θα επιτρέψουν την πρόσληψη περισσότερων εργατών, και σε μεταβλητό κεφάλαιο (κεφάλαιο για μισθούς), γεγονός που αυξάνει τη ζήτηση και διευρύνει την αγορά³. Η ολοκλήρωση αυτού του κύκλου, που θα επιταχύνει την οικονομική ανάπτυξη και θα αποτρέψει μια κατάσταση οικονομικής στισσιμότητας, εξαρτάται από την ύπαρξη πρόσθετης εργατικής δύναμης ευέλικτης στο χώρο και στο χρόνο και η οποία ανά πάσα στιγμή και ανάλογα με τις οικονομικές συγκυρίες (ανταγωνισμός, ζήτηση κ.λπ.) και τις ανάγκες της παραγωγής (μηχανοποίηση, αυτοματοποίηση) θα ενεργοποιείται. Κατά κανόνα αυτός ο υπερπληθυσμός ή, για να κυριολεκτούμε, η πλεονάζουσα εργασία, εργασία δηλαδή που δεν είναι κοινωνικά αναγκαία, σχηματίζεται μέσα από τις κρίσεις υπερπαραγωγής στις ίδιες τις κεφαλαιοκρατικές χώρες, στις χώρες του κέντρου. Σε εποχές όμως με υψηλό ποσοστό ανάπτυξης, την περιο-

δικότητα των οποίων πρώτος κατέγραψε ο Κοντράτιεφ, όπως η περίοδος πριν το 1913 ή ο κύκλος 1945-1970, που χαρακτηρίζονταν επίσης από μεταβολές στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία και συνέπιπταν με μαζικές μεταναστευτικές κινήσεις, οι εργατικές εφεδρείες απορροφήθηκαν πλήρως στις χώρες του κέντρου. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκε μια τεράστια ζήτηση για ανειδίκευτους εργάτες⁴.

Από την άλλη, επειδή η εκμετάλλευση της εγχώριας εργατικής δύναμης δεν μπορεί να υπερβεί κάποια όρια ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένα, που διαμορφώνονται και ανάλογα με τη διαπραγματευτική δύναμη των εργατικών συνδικάτων στην αγορά εργασίας, οι χώρες αυτές βρέθηκαν στην ανάγκη να εισάγουν εργατική δύναμη από τις χώρες της περιφέρειας, οι οποίες μέσα από τους μηχανισμούς του παγκόσμιου εμπορίου είχαν ενταχθεί στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία.

Στην αντίθετη περίπτωση, εφόσον δηλαδή δεν είχε επιλεγεί η εισαγωγή εργατικής δύναμης για να αποφευχθούν δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις στις χώρες του κέντρου, όπως μείωση των επενδύσεων, καθήλωση του δείκτη ανάπτυξης, πτώση του βιοτικού επιπέδου, το κράτος θα έπρεπε να ρυθμίζει έτσι την παραγωγή, ώστε η οποιαδήποτε αύξηση των οικονομικών μεγθών να μην προσκρούει στη στενότητα εργατικής δύναμης, πράγμα που θα καθυστερούσε σημαντικά την οικονομική ανάπτυξη, ενώ δε θα μπορούσαν να αποκλειστούν και οι λαθμενές εκτιμήσεις, όπως αυτές καταγράφηκαν στην οικονομική ιστορία των χωρών της Σοβιετικής Ένωσης και της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες εφήρμοσαν σε ευρεία κλίμακα το σχεδιασμό της οικονομίας. Πράγματι αυτές οι χώρες δε χρειάστηκε να εισάγουν εργατική δύναμη, ήταν υποχρεωμένες όμως να εκμεταλλευτούν με φειδώ και στο έπακρο όλους τους συντελεστές παραγωγής⁵.

Η δυσκολία όμως στην πραγματοποίηση της υπεραξίας, εξαιτίας της μη πώλησης των εμπορευμάτων, αναγκάζει τις χώρες του κέντρου να αναζητήσουν αγοραστές στην περιφέρεια, στις οποίες τοποθετούν επίσης λόγω ευνοϊκότερων συνθηκών και κεφάλαια. Μια τέτοια περίπτωση έχει νόημα για τους «παγκόσμιους φορείς συσσώρευσης υπεραξίας»⁶, γίνεται δηλαδή κερδοφόρος, όταν τομείς της οικονομίας των χωρών της περιφέρειας εμπορευματοποιούνται και ολόένα μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού μετατρέπονται σε καταναλωτές (αγοραστές). Εμπορευματοποίηση σημαίνει βέβαια πως ο αγρότης των Βαλκανίων ή της Λατινικής Αμερικής, που παρήγαγε σ' ένα σύστημα οικονομικής αυτάρκειας, αρχίζει να παράγει για την αγορά και, επειδή η απορροφητικότητα της εγχώριας αγοράς είναι περιορισμένη, για την παγκόσμια αγορά, κάτι που ενσωματώνει τον παραγωγό στο σύστημα σχέσεων της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας.

Η εμπορευματοποίηση συνοδεύεται τώρα από την επέκταση της μισθωτής εργασίας και στην περιφέρεια, η οποία και θα μετατρέψει τους παραγωγούς σε ικανούς αγοραστές. Αυτό θα συμβεί όμως αν ο μισθός επιτελέσει το διττό του ρόλο: αντιμισθίο για την παρεχόμενη εργασία από τη μια και εισόδημα που θα τονώσει και θα αυξήσει την παγκόσμια ζήτηση από την άλλη. Επειδή όμως η διατήρηση ενός συστήματος μισθωτής εργασίας σ' ένα ημι-, προ-καπιταλιστικό περιβάλλον με καταλοιπικές υπερδομές κρίνεται σε σύγκριση με την οικογενειακή εργασία πολυδάπανο και κοινωνικά κρίσιμο, καθόσον προϋποθέτει μια προλεταριοποίηση με ανεξέλεγκτη έκβαση για τις υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας, οι πρωτογενείς παραγωγοί, αφού υπαχθούν σ' ένα σύστημα έντονης εμπορευματοποίησης, όπως θα

δούμε παρακάτω, μετατρέπονται σε άτυπους μισθωτούς, όπου το εισόδημά τους είναι το αντίστοιχο ενός μισθού που θα επιτρέψει τη φυσική και εν μέρει την κοινωνική αναπαραγωγή τους.

Οπότε ερχόμαστε σ' ένα σύστημα πολωτικής κατανομής, το οποίο αντανακλά την κοινωνική πόλωση που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επέφερε. Οι παραγωγοί υπεραξίας ή μεταβιβαστές αξίας από τη μια και οι παγκόσμιοι φορείς ιδιοποίησης (πιθανόν άνισης) και συσσώρευσης υπεραξίας από την άλλη⁷. Απωθημένοι όμως οι πρώην παραγωγοί και νυν ημιπρολετάριοι από την παραγωγική διαδικασία, καθότι στις χώρες της περιφέρειας προκρίθηκε ένας ελεγχόμενος εκβιομηχανισμός που δε θα διακύβευε την κοινωνική ύπαρξη καταλοιπικών κοινωνικών στρωμάτων, και αποκλεισμένοι από την αγορά λόγω της δομής της (τιμές, εισόδημα), σχημάτισαν σε σχέση με το συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και τα μέσα απασχόλησης έναν υπερπληθυσμό που στα πλαίσια της καπιταλιστικής κοσμοοικονομίας άρχισε να λειτουργεί σαν εφεδρικός βιομηχανικός στρατός, λειτουργία που πάραυτα ανέλαβαν να επιτελέσουν οι μετανάστες με την εγκατάστασή τους στις χώρες του κέντρου.

Η νέα κοινωνική στρωμάτωση διαρθρώνεται τώρα πάνω στις δομές της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας, τείνει δε μέσα από ένα σύστημα πολιτικών ισορροπιών και πιέσεων να εντάξει τα έθνη, ανάλογα με τη θέση τους στον παγκόσμιο κοινωνικό και οικονομικό καταμερισμό εργασίας, στην κοινωνική δομή του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, ενυιώντας μέσα από ένα πλέγμα διαδράσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις στο κέντρο και στην περιφέρεια το σχηματισμό ενός Consensus⁸ (συναίνεσης), αποκλείοντας ταυτόχρονα, ακριβώς λόγω του τρόπου με τον οποίο γίνεται αυτή η ένταξη (μετανάστευση)⁹, την ταξική οργάνωση της διεθνοποιημένης εργατικής δύναμης, της εργατικής τάξης δηλαδή.

Η μορφολογία της ελληνικής μετανάστευσης. Έκταση και συνέπειες

Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο που επεξεργαστήκαμε, θα επιχειρήσουμε τώρα να προσεγγίσουμε το ελληνικό μεταναστευτικό φαινόμενο διαχρονικά και στην ιστορική του εξέλιξη.

Σαν σημείο εκκίνησης του μεταναστευτικού κινήματος θα μπορούσε να θεωρηθεί η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής άρχισαν να δέχονται μαζικά μετανάστες και από τις χώρες της Νότιας, της Ανατολικής Ευρώπης και της Βαλτικής. Βέβαια σ' όλο το 19ο αιώνα σημειώνονται πληθυσμιακές μετακινήσεις από τον ελλαδικό προς τον ευρύτερο βαλκανικό και το χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Μεσογείου, οι μετακινήσεις αυτές όμως έχουν περισσότερο τα χαρακτηριστικά της εσωτερικής μετανάστευσης γιατί γίνονται στη γεωγραφική ζώνη δράσης της ελληνικής αστικής τάξης και είναι ενταγμένες γι' αυτό οργανικά στον κύκλο εργασιών του ελληνικού εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου. Αντίθετα, η υπερπόντια μετανάστευση συνδυάστηκε με εξωγενείς παράγοντες. Αυτή συνέπεσε με την ολοκλήρωση του εποικισμού της αμερικανικής υπαίθρου (οι Έλληνες μετανάστες ανήκαν δηλαδή στη New Emigration) και την έλλειψη εργατικών χε-

ριών που παρατηρήθηκε στα αστικά κέντρα λόγω της ραγδαίας βιομηχανικής ανάπτυξης. Στην Ελλάδα το άνοιγμα του μεταναστευτικού καναλιού συνέπεσε με τη σταφιδική κρίση, τις απαρχές μιας βιομηχανικής ανάπτυξης, που διακρινόνταν από τη δημιουργία μιας υποδομής, κυρίως στις συγκοινωνίες και στην εξορυκτική βιομηχανία, και την προσπάθεια του κεντρικού κράτους να επιβληθεί στις αυτοδιοικούμενες και αυτόνομες οικονομικά κοινότητες, οι οποίες το ανταγωνίζονταν, επιχειρώντας παράλληλα να εξαλείψει εκείνες τις ανομικές καταστάσεις (άτακτοι, επαιτεία, κ.λπ.) που συνοδεύουν τη μετάβαση από έναν παραδοσιακό (κοινοτικό) σ' ένα σύγχρονο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης.

Σύστοιχο φαινόμενο του σχηματισμού συγκεντρωτικού κράτους και της συγκρότησης αστικών κέντρων υπήρξε η κάθητη κινητικότητα του πληθυσμού από τα ορεινά προς τα πεδινά, που τροφοδότησε τα νεοσυσταθέντα αστικά και πρωτίστως διοικητικά κέντρα και εν μέρει τη μετανάστευση, όπως συνέβη στην περίπτωση της ορεινής Πελοποννήσου και νήσων του αιγαίοπελαγίτικου χώρου (Κυκλάδες, Χίος κ.α.). Λόγω του αυξανόμενου εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας, αυτονομήθηκαν επίσης οικοτεχνικές δραστηριότητες από το παραδοσιακό νοικοκυριό, του οποίου η έκταση περιορίστηκε, και εντάχθηκαν στο βιοτεχνικό και βιομηχανικό τομέα των πόλεων. Στις περιοχές με μικρή αγροτική ιδιοκτησία είχαν ήδη υιοθετηθεί εμπορευματικές καλλιέργειες (κορινθιακή σταφίδα, καπνός, σύκα), παράγοντας που ενίσχυε περισσότερο τον εξωστρεφή χαρακτήρα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Μάλιστα επειδή η εντατική καλλιέργεια είχε μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση και αυτό σήμαινε μεγαλύτερο εισόδημα για τον αγρότη καλλιεργητή, αφαιρέθηκαν εκτάσεις από την καλλιέργεια σιτηρών, τα οποία η χώρα έπρεπε τώρα να εισάγει. Δε χρειάζεται να υπεισέλθουμε εδώ στη σχέση σιτάρκειας και βιομηχανικής ανέλιξης, σχέση που επηρεάζει άμεσα τους μισθούς. Θα υπενθυμίσουμε μόνο την οξύτητα αυτής της αντιπαράθεσης στην Αγγλία και τη θέση του Ricardo για Stationary State (στάσιμη κατάσταση) της οικονομίας.

Η συνεχής μεταβολή των συνόρων, από την άλλη, οδήγησε στη διάσπαση της νομοτικής ενότητας των βουκών, στην αποσύνθεση της παραγωγικής μονάδας της νομαδικής κτηνοτροφίας (τσελιγκάτο) και την επέκταση της χωρικής κτηνοτροφίας¹⁰. Τα νέα ανθρωπογεωγραφικά και δημογραφικά δεδομένα μετέβαλαν τη σχέση του ανθρώπου με το χώρο, αλλάζοντας και τη σειρά προτεραιοτήτων του, δημιουργώντας συνάμα τα αντίστοιχα προγεφυρώματα για τη διεύθυνση των μηχανισμών της αγοράς. Καθώς λοιπόν προκαπιταλιστικές (κοινοτικές) ενότητες αποσυντίθενταν, το νοικοκυριό αναδιοργανωνόταν σε μια εσωτερική αγορά για την καπιταλιστική παραγωγή.

Ο νέος καταμερισμός εργασίας, που νομιμοποιήθηκε από τη φαντασιακή κοινότητα του έθνους, διέρηξε το δεσμό ανάμεσα στην οργάνωση του νοικοκυριού και την εντοπιότητα. Ταυτόχρονα ανατράπηκε η οργανική ισορροπία που βασιζόταν στον οικονομικό εξισωτισμό και στους ιεραρχημένους ρόλους και συνέδεε το άτομο με την πρωτογενή ομάδα, εξέλιξη που οδήγησε, μαζί με το δυισμό που επέβαλε ο εμπορικός ανταγωνισμός, σ' έναν *amoral familism*¹¹. Το άτομο ενθαρρύνθηκε μεν στην προσπάθειά του να αυτονομηθεί από το κοινωνικό και εθιμικό πλέγμα της κοινότητας, γι' αυτό το λόγο όμως βρέθηκε έκθετο σε ανομικές πιέσεις, οι οποίες, μετά την υιοθέτηση νέων καταναλωτικών προτύπων και τη διάσταση που αυτά τα πρότυπα πυροδότησαν ανάμεσα στις υπάρχουσες δυνατότητες επιβίω-

σης και σ' έναν ορίζοντα προσδοκιών¹² που είχαν αναφορά ένα άλλο κοινωνικό ισοδύναμο, εντάθηκαν. Εξατομικευμένες πλέον οι νέες εμπειρίες σ' ένα περιβάλλον που άλλαζε συνεχώς, εξωθούσαν το άτομο συνήθως με τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειας να αναζητήσει αλλού, ακόμη και στο εξωτερικό, ευκαιρίες δράσης και ικανοποίησης των νέων αναγκών του. Ο μετασχηματισμός του νοικοκυριού, όπως τον εκθέσαμε παραπάνω, και η συνεχής του εμπορευματοποίηση σχημάτιζαν έναν «υπερπληθυσμό» ο οποίος, παίρνοντας τη μορφή δημογραφικής πίεσης πάνω στην οικογένεια, εμφάνιζε την απόφαση για απασχόληση πέρα από τα όρια της οικογένειας ή της κοινότητας, δηλαδή την εξώθηση προς μετανάστευση, ως στρατηγική της οικογένειας.

Αν η σύσταση εθνικού συγκεντρωτικού κράτους, ο πολεομορφισμός και η συρρίκνωση των ημιαυτόνομων εσωστρεφών κοινοτήτων αναδεικνύονται σε κυρίαρχους παράγοντες που, με τη συμπληρωματική επίδραση του εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας, επιβάλλουν στην πρώτη περίοδο της υπερπρόνιας μετανάστευσης μια γεωγραφική κινητικότητα, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 είναι κυρίως η επιταχυνόμενη εμπορευματοποίηση της αγροτικής περιφέρειας και όχι η δημογραφική πίεση αυτή καθαυτή που εξωθεί τα άτομα στη μετανάστευση. Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας προχωράει σ' αυτές τις δύο δεκαετίες με πολύ έντονους ρυθμούς και έχει σαν στόχο, μετά την αγροτική μεταρρύθμιση και την αποκατάσταση του αγρότη ως ιδιοκτήτη γης, τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία στη μορφή της οικογενειακής επιχείρησης. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται μια αυξανόμενη διείσδυση των μηχανισμών αγροτικής πίστης στην ύπαιθρο, καθόσον οι αγρότες έχουν πια υποθηκικές εγγυήσεις το μικρό αγρόκτημα, εξέλιξη που έχει σαν αποτέλεσμα το 1962 το σύνολο σχεδόν των αγροτών να είναι οφειλέτες της Α.Τ.Ε. και το 1967 το χρέος τους να ανέρχεται σε 32% του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος έναντι 27% το 1950¹³. Μολονότι η αποδοτικότητα των καλλιεργειών αυξάνεται σημαντικά όλα αυτά τα χρόνια, η αξία της γεωργικής παραγωγής είναι το 1971 τέσσερις φορές μικρότερη από τον όγκο παραγωγής (το αντίστροφο συμβαίνει στη βιομηχανία) και οι αγρότες χρεωμένοι. Μάλιστα με την έναρξη της μαζικής μετανάστευσης προς την Ο.Δ.Γ. το 1960, οι αγροτικές τιμές εκφραζόμενες σε σταθερό νόμισμα ήταν κατά 30% κατώτερες από εκείνες του 1938¹⁴. Για να κατανοήσουμε αυτή την αναντιστοιχία ανάμεσα στα δυο μεγέθη¹⁵, δηλαδή τον όγκο και την αξία παραγωγής, θα πρέπει να πάρουμε υπόψη πως οι τιμές των αγροτικών προϊόντων δε διαμορφώνονται με βάση την ποσότητα που διοχετεύοταν στην ελληνική αγορά, αλλά με βάση εξωοικονομικούς παράγοντες, όπως είναι η πολιτική των σταθερών τιμών του κράτους, γεγονός που καθιστά στην ουσία ανενεργό το βασικό νόμο της αγοράς, που λέει πως η τιμή ενός προϊόντος διαμορφώνεται ανάλογα με την ποσότητα του ίδιου προϊόντος που βρίσκεται στην αγορά. Η καθήλωση της αξίας παραγωγής οφείλεται δίχως άλλο στην ύπαρξη ενός μηχανισμού μεταφοράς αξίας από τον αγροτικό χώρο προς το βιομηχανικό τομέα, που ενυπάρχει στο συγκεκριμένο τρόπο συνάρθρωσης και ενσωμάτωσης της ελληνικής γεωργίας.

Από τη στιγμή που η εμπορία των αγροτικών προϊόντων είναι μονοπωλιακά οργανωμένη και οι τιμές των αγροτικών προϊόντων προκαθορίζονται (εξαγγέλλονται) και διακυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα, μοναδικός τρόπος για την αποκατάσταση του αγροτικού εισοδήματος, το οποίο υπέστη απώλεια από τη μείωση των τιμών —και για να ανταποκρι-

θούν οι αγρότες στις σταθερές υποχρεώσεις τους— φαίνεται να είναι η διοχέτευση μεγάλων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων στην αγορά. Το γεγονός αυτό έχει σαν συνέπεια την εντατικοποίηση της εργασίας ολόκληρης της οργανωτικής μονάδας, δηλαδή της οικογένειας. Αντιθέτως, μια καπιταλιστική γεωργική επιχείρηση θα επιβράδυνε ή θα σταματούσε τη ροή των προϊόντων στην αγορά, για να κρατήσει τις τιμές, εφόσον δεν έκλεινε. Δεν είναι καθόλου τυχαίο λοιπόν πως ο αριθμός των γεωργικών επιχειρήσεων που λειτουργούν καπιταλιστικά, απασχολούσαν δηλαδή μισθωτή εργασία, όπως και ο αριθμός των μισθωτών, μειώνεται συνεχώς για να φτάσει, από 161.000 μισθωτούς το 1964, τους 64.000 το 1971¹⁶.

Το υπόλοιπο, 96.000 μισθωτοί, αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στο εξωτερικό με μια ενδιάμεση παραμονή κύρια στην πρωτεύουσα (σπαστή μετανάστευση)¹⁷. Κι αυτό όχι επειδή η επιχείρηση στην οποία απασχολούνταν προχώρησε στην ορθολογικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, για να εκλάβουμε το αποδοσεμειμένο εργατικό δυναμικό ως πλεόνασμα, αλλά επειδή ως καπιταλιστική επιχείρηση, στην οποία ο μισθός εμφανίζεται ως σταθερό έξοδο και όχι ως μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών, όπως συμβαίνει στο εμπορευματοικό αγροτικό νοικοκυριό, δεν μπορούσε να σταθεί.

Φυσικά η μετανάστευση σχετίζεται με το μέγεθος της έγγειας ιδιοκτησίας στην ελληνική γεωργία, παρά τον ικανοποιητικό βαθμό εκσυγχρονισμού των καλλιεργητικών συστημάτων. Άμεσα σχετίζεται όμως η μετανάστευση, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται στην ελληνική περίπτωση, με τους μηχανισμούς της αγοράς (ελαστικότητα ζήτησης των προϊόντων, αγροτική πίστη κ.λπ.) και τον τρόπο με τον οποίο η οικογενειακή αγροτική μονάδα ενσωματώνεται κοινωνικά, δηλαδή μέσα από την αυξανόμενη εμπορευματοποίησή της και τη διαρκή επιδείνωση του αγροτικού ισοζυγίου. Γιατί ναι μεν η απελευθέρωση εργατικού δυναμικού μπορεί να αναχθεί στην εισαγωγή τεχνολογικών νεοτερισμών στη γεωργία, πώς μπορεί όμως να εξηγηθεί το παράδοξο, η αύξηση της παραγωγικότητας να συμβαδίζει με χρωμαμένες αγροτικές επιχειρήσεις; Το αντίστροφο θα ήταν λογικό: η αύξηση δηλαδή της παραγωγικότητας θα έπρεπε να μεταβάλει αυτές τις επιχειρήσεις, μετά την αποδέσμευση του πλεονάζοντα πληθυσμού, σε υγιείς και επικερδείς.

Είναι αξιοσημείωτο πως το φαινόμενο συνύπαρξης ζημιών και αυξημένης παραγωγικότητας παρουσιάζεται πολύ πιο έντονο στις περιοχές της χώρας όπου κυριαρχούν οι εμπορευματοικές καλλιέργειες και οι οποίες εμφανίζουν επίσης, σε σύγκριση με περιοχές στις οποίες αυτές οι καλλιέργειες δεν έχουν επεκταθεί στον ίδιο βαθμό, αυξημένο ποσοστό μετανάστευσης. Φαίνεται πως για να ισοσκελίσουν το ελλειμματικό ισοζύγιο τα αγροτικά νοικοκυριά αυτών των περιοχών καταφεύγουν στην εξωτερική μετανάστευση, μιας και η απασχόληση στην πόλη νοούνταν σαν κοινωνικός υποβασμός. Τότε τα εμπόσματα των μεταναστών, μελών αυτών των νοικοκυριών, λειτουργούν σαν συμπληρωματικό εισόδημα¹⁸ για να αποσβεστούν τα χρέη, να επιβιώσει και να αναταραχθεί η οικογενειακή αγροτική μονάδα, τακτική που προσοδίδει τουλάχιστο σ' επίπεδο πρόθεσης προσωρινότητα στο μεταναστευτικό εγχείρημα, όπως δείχνουν και οι μαρτυρίες των ίδιων των μεταναστών¹⁹.

Πολύ πιο περιορισμένη εμφανίζεται αντίστροφα η έκταση της μετανάστευσης από περιοχές ή χώρες με ημιανάρχικες οικονομικές δομές, στις οποίες επιβιώνουν ακόμα συσσωματώσεις, όπως η Zadruza στο νοτιοσλαβικό χώρο, και οι οποίες αντιδρούν σθεναρά στη διεύδυση της αγοράς, και αυτό γιατί το νεοτεριστικό πνεύμα της αγοράς, με τον έντονο

ατομικισμό και τον οικονομικό ανταγωνισμό, έρχεται σ' αντίθεση με το αξιακό σύστημα της Gemeinschaft (Κοινότητας), που βασίζεται σε μια εξισωτική οικονομική δομή με αυξημένο βαθμό αλληλεγγύης. Δεν είναι περιεργό λοιπόν, πώς η Βουλγαρία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο, χώρες με μικρότερο βαθμό εμπορευματοποίησης της αγροτικής τους οικονομίας, έστελναν, για το διάστημα 1899-1911, 107.613 μετανάστες. Για το ίδιο διάστημα, η χώρα μας, που παρουσίαζε σε σύγκριση με τις άλλες βαλκανικές χώρες ένα μεγαλύτερο δείκτη εμπορευματοποίησης και ως εκ τούτου μεγαλύτερο βαθμό ένταξης στην παγκόσμια αγορά, έστελνε από μόνη της πάνω από το διπλάσιο αριθμό, ήτοι 283.983 μετανάστες²⁰.

Αν η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και η αλλαγή των κοινωνικών δομών γενικότερα δημιουργούν το εξαναγκαστικό πλαίσιο που εξωθεί τα άτομα στη μετανάστευση, στο μικροεπίπεδο του ατόμου λειτούργησαν σωρευτικά παράγοντες που μέσα από τη μετανάστευση έδωσαν διέξοδο σε μια υποβόσκουσα δυσαρέσκεια που άγγιζε τα όρια της απελπισίας και της αγανάκτησης. Αυτοί οι παράγοντες σχετιζόνταν άμεσα με την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτιστική περιθωριοποίηση τμημάτων του πληθυσμού, την οποία τα άτομα βίωναν σαν αποκλεισμό αλλά και σαν αδυναμία να αλλάξουν την προσωπική τους μοίρα, αισθήματα που απωθούσαν το άτομο από τον τόπο καταγωγής του και το έσπρωχναν στη φυγή. Σχετικό με το αίσθημα του αποκλεισμού είναι ότι τα πιο δραστήρια και δυναμικά άτομα μετανάστευαν²¹, ειδικά σε μεταναστευτικές περιόδους, όπως η υπερπρόντια μετανάστευση, όταν μαζί με απωθητικούς παράγοντες (Push-Factors) στον τόπο καταγωγής επέδρασαν και ελκτικοί παράγοντες (Pull-Factors) από τον τόπο προορισμού²², που προσέφεραν σε επίπεδο ατομικών προσδοκιών, θεωρητικά τουλάχιστον, δυνατότητες συμμετοχής και επιρροής πραγμάτων που αφορούσαν το ίδιο το άτομο (εργασία, κοινωνική άνοδος κ.λπ.), και τη δυνατότητα επίσης αυτό να αποδείξει τις δικές του ικανότητες και δεξιότητες, οι οποίες είχαν αδρανοποιηθεί ή βρισκόνταν σε υπολανθάνουσα κατάσταση²³. Χαρακτηριστικό επίσης της πολιτισμικής πόλωσης μεταξύ χωριού και πόλης, την οποία εισέπρατταν σαν περιθωριοποίηση και σαν υποτίμηση του χωριού και του χωρικού, είναι πως αυτοί που αισθάνονταν ανήμποροι μετανάστευαν στο εξωτερικό, σε αντίθεση με τους πιο «καλοστεκούμενους» και κοινωνικά πιο δικτυωμένους, οι οποίοι πιθανόν μέσα από το σόι ή το πελατειακό πλέγμα είχαν την αίσθηση πως συμμετείχαν ή αντιπροσωπεύονταν κάπου και μετανάστευαν στις πόλεις της χώρας²⁴.

Έχοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα σχετικοποιείται πλέον η έννοια του υπερπληθυσμού στον αγροτικό χώρο, καθόσον αυτός εμφανίζεται πρωτίστως σε τομείς της γεωργίας οι οποίοι παράγουν για την παγκόσμια αγορά. Για παράδειγμα, το 70% του καπνού εξαγόταν το 1965, επομένως οποιοδήποτε πλεόνασμα εργατικού δυναμικού προκύπτει από την παγκόσμια αγορά και τις περιοδικές κρίσεις υποκατανάλωσης, που μεταφράζονταν αυτόματα σε κρίσεις υπεραποπαραγωγής για τις χώρες εξαγωγής αγροτικών προϊόντων. Αυτές με τη σειρά τους προκαλούσαν μεταναστευτικά ρεύματα. Στην αντίθετη περίπτωση και εφόσον η ελληνική γεωργία παρήγαγε με γνώμονα τις ανάγκες της ελληνικής αγοράς, η αγροτική οικονομία θα παρουσίαζε έλλειμμα εργατικών χεριών, όπως συνέβη κιόλας από το 1963 στην αγροτική Μακεδονία, εφόσον μια συμμετρική ανάπτυξη όλων των κλάδων της (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία κ.λπ.) θα δέσμευε οποιοδήποτε πλεονάζον εργατικό δυναμικό. Παρ' όλα αυτά η χώρα έστελνε μετανάστες στο εξωτερικό για να κάνει ταυτόχρονα μαζικές εισα-

γωγές καταναλωτικών προϊόντων (και αγροτικών προϊόντων), δαπανώντας το συνάλλαγμα που συγκέντρωνε από τις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων για να καλύψει τις καταναλωτικές της ανάγκες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό και με τεχνητό τρόπο διογκώνονταν από τα εμβάσματα των μεταναστών. Ένα επακόλουθο αυτής της ανισόμετρης ανάπτυξης υπήρξε η υποβάθμιση των κτηνοτροφικών περιοχών, των οποίων ο πληθυσμός, υπό την επίδραση του νέου καταναλωτικού κλίματος και παρείσακτων προτύπων ζωής, αρχίζει επίσης, πραγματικά με κάποια καθυστέρηση, να τροφοδοτεί τη μεταναστευτική κίνηση. Παράλληλα αρχίζει να γίνεται αισθητή στην ευρύτερη αγροτική ζώνη μια στενότητα εργατικού δυναμικού και μια στροφή σε εκτατικές καλλιέργειες, που απαιτούν μικρότερη ένταση εργασίας²⁵.

Η εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, όπως την περιγράψαμε παραπάνω, συνεπαγόταν και τη μετατροπή των αγροτικών νοικοκυριών σε καταναλωτικές μονάδες, και μάλιστα βιομηχανικών προϊόντων, τα οποία εισάγονταν όμως από τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες. Μεταξύ 1950 και 1968 η κατανάλωση λιπασμάτων στην ελληνική γεωργία αυξήθηκε κατά 600%, ποσότητα που καλυπτόταν κατά 50% από θυγατρική γαλλικής εταιρείας²⁶, ενώ ο αριθμός τρακτέρ που η χώρα έπρεπε να εισάγει, αφού δεν ήταν παραγωγός, από 4.000 το 1960 έφτασε τα 102.320 το 1970²⁷. Γνωστό είναι επίσης πως την παραγωγή φυτοφαρμάκων τη μονοπωλούσαν και τη μονοπωλούν δυο τρεις θυγατρικές εταιρείες ξένων βιομηχανικών οίκων.

Τώρα ίσως να γίνεται κατανοητή η αρχική μας υπόθεση για την αιτιακή σχέση ανάμεσα στην επέκταση της εμπορευματοποίησης σε μη καπιταλιστικές ζώνες του πλανήτη, την ένταξη τμημάτων πληθυσμού αυτών των χωρών ως καταναλωτών στην παγκόσμια αγορά και το σχηματισμό ενός υπερπληθυσμού στις χώρες της περιφέρειας²⁸.

Ας έρθουμε τώρα στο άλλο μέρος της προβληματικής μας και τη σχέση της μετανάστευσης με την ισορροπία στην αγορά εργασίας και την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Η μετανάστευση συνδυάστηκε στο παρελθόν με τη μείωση της ανεργίας, εφόσον ο πλεονάζων πληθυσμός θα απορροφούνταν απ' αυτή. Επίσης συνδυάστηκε με την εισροή κεφαλαίου, με τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής δομής, την αναδιάρθρωση του πρωτογενούς τομέα, καθώς επίσης και με την επαγγελματική κατάρτιση και μετατροπή εργατών αγροτικής προέλευσης σε βιομηχανικούς εργάτες, ικανούς να προσφέρουν στη χώρα τους γνώσεις και δεξιότητες απαραίτητες για τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Πραγματικά η μεταναστευτική κίνηση των δεκαετιών 1960 και 1970 συμπύεσε την ανεργία σε χαμηλά επίπεδα. Σύντομα όμως άρχισαν να εξαντλούνται τα αποθέματα εργατικού δυναμικού τόσο στον αγροτικό τομέα, όπως παραπάνω επισημάναμε, όσο και σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας, όπως στη χημική και ναυπηγική βιομηχανία, στην υφαντουργία, οι οποίες αυτά τα χρόνια γνωρίζουν ραγδαία και σοβαρή ανάπτυξη. Σε 50.000 υπολογίζονται οι ανοιχτές θέσεις εργασίας στα τέλη του 1972²⁹. Μια αντίστοιχη στενότητα εργασίας, που ανέβαζε τα ημερομίσθια, είχε παρατηρηθεί και στην εποχή της υπερπόντιας μετανάστευσης, ένα φαινόμενο που απέκτησε διάρκεια και υποχώρησε μόλις το 1922 με την άφιξη των προσφύγων. Παρόλο που η αξία της εργατικής δύναμης παρέμενε λόγω της πτώσης της τιμής των αγροτικών προϊόντων σχετικά φτηνή, η εξάλειψη των εφεδρειών εργατικής δύναμης, που προήλθε από την υποπροσφορά εργατικού δυναμικού και τη μείωση του ενεργού πληθυσμού, περιόριζε σημαντικά την ελευθερία κίνησης των βιομηχανικών

επιχειρήσεων στο πεδίο πρόσληψης νέων εργασιακών και παραγωγικών συστημάτων. Η αύξηση του συντελεστή παραγωγής εργασίας κατά 125% στο διάστημα 1961-1971³⁰ εκμηδένισε και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για το ξένο κεφάλαιο, το οποίο, παρά τις σημαντικές διευκολύνσεις που του παρέχονταν (φορολογικές απαλλαγές, επαναπατριsmός κερδών κ.λπ.), μείωσε τη συμμετοχή του στη δημιουργία πάγιου κεφαλαίου, από 18,3% στη δεκαετία 1951-1960, στο 13,3% στη δεκαετία 1961-1970³¹.

Πολύ γρήγορα διαψεύστηκαν επίσης και οι προσδοκίες πως μέσα από τον κύκλο μετανάστευση-παλιννόστηση η χώρα θα αποκτούσε ειδικευμένους εργάτες και εκπαιδευμένους επαγγελματίες. Είναι χαρακτηριστικό πως μόνο 5% των Ελλήνων εργατών στην Ο.Δ.Γ. προωθήθηκαν μέχρι το 1972 στη θέση του ειδικευμένου εργάτη³². Ενώ διαπιστώθηκε μια γενικότερη πτώση στο μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο, που έφερε τους παλιννοστούντες σε ακόμη χαμηλότερα επίπεδα από αυτά των εργαζομένων που δεν είχαν μεταναστείσει³³. Πώς μπορούσε εξάλλου να συμβεί κάτι τέτοιο, όταν οι μετανάστες κλήθηκαν να καλύψουν κυρίως τα κενά σε θέσεις ανειδίκευτων εργατών³⁴ σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, όπως βιομηχανία μετάλλου, ανθρακωρυχεία κ.λπ., ακριβώς για να αποφυγουν οι εργοδότες στις χώρες υποδοχής το μεγάλο κόστος που θα συνιστούσε ο εκσυγχρονισμός και η ορθολογικοποίησή τους.

Η περιορισμένη κινητικότητα των Ελλήνων και γενικότερα των ξένων εργατών στις χώρες υποδοχής μεταναστών, παρά τις πιθανές αποκλίσεις³⁵, και ο σχετικός βαθμός κοινωνικής κινητικότητας των ντόπιων εργατών ανταποκρίνονται, όπως είναι φυσικό, στις προθέσεις των καπιταλιστικών μητροπόλεων να καταστήσουν την κατάκτηση της διεθνοποιημένης εργατικής τάξης μόνιμο φαινόμενο.

Ο μόνος δρόμος για μια κάποια κοινωνική ανέλιξη —εδώ δεν αναφερόμαστε στη διαγενεακή κινητικότητα που σε μεγάλο βαθμό απορρέει από την επένδυση των Ελλήνων μεταναστών σε εκπαιδευτικό κεφάλαιο— απομένει συχνά η αυτοαπασχόληση των μεταναστών στις εθνοτικές επιχειρήσεις (ethnic business). Μάλιστα η ελληνική κοινότητα εμφανίζει, σε σύγκριση με τις κυρίαρχες εθνότητες και τις άλλες εθνικές κοινότητες μεταναστών, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτοαπασχολούμενων και εργοδοτών³⁶. Οι εθνοτικές επιχειρήσεις, που κεφαλαιοποιούν γνώσεις και δεξιότητες που ο πληθυσμός στις χώρες υποδοχής δεν μπορεί να διαθέτει, στηρίζονται στη δυνατότητα πρόσβασης σ' ένα δίκτυο συμπατριωτών, το οποίο προσφέρει τις αναγκαίες προμήθειες αλλά και φτηνά εργατικά χέρια που αμείβονται κατά κανόνα με πολύ χαμηλούς μισθούς³⁷. Φαίνεται πως ούτε η διασπορά μπορεί να εξαλείψει την ταξική υφή των εργασιακών σχέσεων αλλά ούτε την ιεραρχική δόμηση της παροικίας, με τα «επιφανή τέκνα» της από τη μια και τους κοινωνικά «παραξίστερους» από την άλλη, ενώ είναι περισσότερο από παραγνώριση αντικειμενικών δεδομένων να αντιμετωπίζει κανείς αυτή την ελάχιστη κινητικότητα σε μια διπλή αγορά εργασίας ως αποτέλεσμα του δημιουργικού ατομικισμού και των απεριορίστων δυνατοτήτων που η ανοιχτή και ελεύθερη αμερικανική ή δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία προσφέρει σ' όλα τα άτομα-μέλη της.

Όπως προκύπτει λοιπόν από τα εμπειρικά δεδομένα που παραθέσαμε, η μετανάστευση προκάλεσε μια ανισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργατικής δύναμης στην ελληνική αγορά εργασίας, γεγονός που αποδυναμώνει, αν δεν ακυρώνει, το νεοκλασικό επιχείρημα πως η μετανάστευση εξισορροπεί σ' επίπεδο αγοράς πιέσεις και εντάσεις που απορ-

ρέουν από την έλλειψη ή υπερπροσφορά εργατικού δυναμικού. Αν αυτό συμβαίνει, και πραγματικά συμβαίνει, αφορά τις χώρες εισαγωγής εργατικής δύναμης, οι οποίες επιβάλλουν κιόλας και μονομερώς το χρόνο, το ρυθμό και την ποσότητα της εισαγόμενης εργατικής δύναμης.

Όσον αφορά τώρα τον αναπτυξιακό ρόλο που τα εμφάσματα των μεταναστών θα διαδραμάτιζαν, αποδείχτηκε πως η επενδυτική συμπεριφορά δεν απέκλινε και πολύ από τη μικροοικονομική συμπεριφορά του μετανάστη, η οποία εγλωβίστηκε στην προσπάθεια πραγματοποίησης του μεταναστευτικού στόχου. Ο κύριος όγκος των επενδύσεων (ένα τρίτο) των μεταναστών κατευθύνθηκε στην κατασκευή κατοικιών και σε τομείς που, παρά τη συγκυριακή τους απογείωση, απόσβεναν σε 2-3 χρόνια τις επενδύσεις, παρόλο που μια καινούρια θέση εργασίας στη μεταποιητική βιομηχανία θα κόστιζε για την περίοδο 1960-1979 το μισό από ό,τι μια θέση εργασίας σε άλλους τομείς του δευτερογενούς τομέα³⁸.

Επιπλέον τα εμφάσματα των μεταναστών αύξιναν πλασματικά το ύψος του βιοτικού επιπέδου, δεδομένου ότι δεν εμπεριέκλειαν ποσότητες εθνικής εργασίας, και μετέβαλλαν το καταναλωτικό πρότυπο των ατόμων και της οικογένειας ανυψώνοντάς το σ' ένα εισοδηματικό επίπεδο στο οποίο αντιστοιχούσε μια διαφορετική καταναλωτική νοοτροπία. Κατά 54%, 41% και 40% αντίστοιχα για τα έτη 1964, 1974 και 1981 ήταν η αύξηση της συνολικής κατανάλωσης ανά άτομο μεταναστευτικής οικογένειας, η οποία καλυπτόταν από τα μεταναστευτικά εμφάσματα³⁹. Στην ίδια περίοδο περίπου η ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκε κατά 142% και ξεπερνάει την αντίστοιχη όλων των ευρωπαϊκών χωρών⁴⁰. Περισσότερο να πούμε πως αυτό το κεφάλαιο επέστρεφε κατά μεγάλο βαθμό στις χώρες παραγωγής καταναλωτικών αγαθών, που συνέπιπτε να είναι οι χώρες υποδοχής μεταναστών.

Σ' αντίθεση με την άποψη που επικρατεί κυρία στις χώρες υποδοχής μεταναστών, πως οι μετανάστες είναι στην πλειοψηφία τους αγρότες, θα πρέπει να επισημάνουμε πως τόσο στην περίοδο της υπερπόντιας μετανάστευσης όσο και στη μεταπολεμική μετανάστευση το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών ήταν ανειδίκευτοι εργάτες ή αγροεργάτες⁴¹. Παράλληλα αύξανε συνεχώς ο αριθμός των ειδικευμένων, καθόσον οι χώρες υποδοχής μεταναστών μπορούσαν μέσα από τους μηχανισμούς επιλογής να επηρεάζουν τη σύνθεση του μεταναστευτικού σώματος σύμφωνα με τις ανάγκες τους.

Ενώ αυτός ο πληθυσμός ήταν ψυχολογικά προετοιμασμένος και κοινωνικά έτοιμος να ενταχθεί στην παραγωγική δομή της χώρας⁴², στη βάση νεομαλθουσιανών ιδεολογημάτων που προσεγγίζουν στατικά και απόλυτα την ανεργία, δηλαδή ως συνάρτηση ενός προκαθορισμένου στοκ εργασίας που αντιστοιχεί σ' ένα πληθυσμιακό optimum, ή ως συνάρτηση της καλλιεργούμενης γης και όχι ως συνέπεια του επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας και της άνισης κατανομής του εθνικού εισοδήματος και των επενδύσεων, προκρίθηκε από την αστική τάξη ως λύση του δημογραφικού προβλήματος η μετανάστευση, η απεμπόληση δηλαδή αυτού του πληθυσμού και το μοίραμά του στα μητροπολιτικά κέντρα τριών ηπείρων⁴³. Μαζί απεμπολήθηκαν επίσης και τα έξοδα που είχε δαπανήσει η χώρα σε ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή κεφάλαιο για την ανατροφή και εκπαίδευση αυτής της εργατικής δύναμης μέχρι την εισοδήματη στην παραγωγική ηλικία, που ανέρχονταν σύμφωνα με υπολογισμούς του 1972 μόνο για την περίοδο 1952-1972 σε 8 δισεκατομμύρια δολάρια⁴⁴. Πρόκειται δηλαδή για μια άτυπη μορφή ανα-

πτυξιακής βοήθειας, την οποία η χώρα μας προσέφερε στις χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών.

Από όσα αναφέραμε μέχρι τώρα, προκύπτει πως ο υπερπληθυσμός που εξωθείται στη μετανάστευση είναι μια μεταβλητή που βρίσκεται σε δυναμική αλληλεξάρτηση με τις οικονομικές μεταβλητές. Εφόσον δεχθούμε τη θέση πως η δημογραφική πίεση, είτε στη μορφή της ανεργίας είτε στη μορφή της υποαπασχόλησης, ορίζεται σε σχέση με το οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο και εφόσον δεχόμαστε πως η ανθρώπινη δράση, το πολιτικό στοιχείο δηλαδή, θέτει τις προϋποθέσεις αλλά και τις προτεραιότητες, τότε η έλλειψη μιας στρατηγικής οικονομικής ανάπτυξης και απασχόλησης είναι πρωτίστως ένα κατ' εξοχήν κοινωνικοπολιτικό πρόβλημα. Σε τελευταία ανάλυση, η πληθυσμιακή πίεση δεν ασκείται πάνω στους υπάρχοντες πόρους ή στο απόθεμα κεφαλαίου, αλλά πάνω στο συγκεκριμένο σύστημα οργάνωσης της παραγωγής και πάνω στο συγκεκριμένο σύστημα κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων⁴⁵.

Βέβαια, ξανά και ξανά τίθεται το ερώτημα γιατί αυτός ο πληθυσμός δεν εντάχθηκε στο δευτερογενή τομέα αλλά μετανάστευσε. Πέρα από τα επιχειρήματα του μεθοδολογικού ατομικισμού, που αρέσεται να βλέπει το άτομο χωρίς ταξική και εθνοτική καταγωγή και τη μετανάστευση σαν μια από τις επιλογές του⁴⁶, υπάρχει ένα αντικειμενικό πρόβλημα που άπτεται της δυνατότητας απασχόλησης του ατόμου στη χώρα του, το οποίο και θέτει επί τάπητος τον τύπο της βιομηχανικής ανάπτυξης στις χώρες προέλευσης των μεταναστών, στη συγκεκριμένη περίπτωση στην Ελλάδα.

Ίσως το πιο σημαντικό στοιχείο αυτής της προβληματικής είναι πως στην περίπτωση της Ελλάδας, η βιομηχανία αποτέλεσε μόνο περιορισμένα στρατηγική της αστικής τάξης, καθόσον αυτή συγκροτήθηκε ως τάξη όχι στη σφαίρα παραγωγής υπεραξίας, γεγονός που προϋποθέτει βιομηχανική βάση και αντίστοιχη «επενδυτική συνείδηση», αλλά στη σφαίρα κύκλισης του κεφαλαίου, εκεί που πραγματοποιείται η υπεραξία, δηλαδή στη διαδικασία εμπορευματοποίησης των προϊόντων.

Ενόσω η αστική τάξη ήταν σε θέση να αναπαράγει τα κεφάλαιά της σε εξωβιομηχανικές δραστηριότητες, η ανάγκη της διεύρυνσης και εμπάθνσης της εσωτερικής αγοράς, η οποία είναι συνώνυμη με μια βιομηχανική ανάπτυξη και την αύξηση της απασχόλησης, αποκτούσε δευτερεύουσα σημασία. Το στατικό αυτό σχήμα στην οικονομική βάση της χώρας συμπληρωνόταν από ένα σχετικά σταθερό και πολιτικά ελεγχόμενο αγροτικό μπλοκ, του οποίου οι πιέσεις για περισσότερη απασχόληση εξοβελίζονταν μέσα από πρακτικές πελατειακού τύπου και φυσικά μέσα από τη μετανάστευση. Ακριβώς επειδή η αστική τάξη δεν πείστηκε να ενσωματώσει τις κυριαρχούμενες τάξεις στην αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας, η βιομηχανία δεν προτάθηκε ως συστατικό στοιχείο ενός συγκεκριμένου προγράμματος ηγεμονίας⁴⁷ παρά μόνο μετά το 1922 και πάλι περιορισμένα, όταν η σχέση αντιπροσώπευσης των αστικών κομμάτων με τα αγροτικά και πληβειακά στρώματα ακυρώθηκε και όταν η εμφάνιση της εργατικής τάξης μαζί με τον περιορισμό του μεταναστευτικού ρεύματος απαιτούσαν μια άλλη νομιμοποίηση της αστικής κυριαρχίας.

Ωστόσο και αυτή η βιομηχανική ανάπτυξη δεν επιβλήθηκε μέσα από τη διακλαδική συνάρθρωση του πρωτογενούς μ' ένα δυναμικό δευτερογενή τομέα, για να καταστεί δυνατή η απορρόφηση του απελευθερωμένου εργατικού δυναμικού, αλλά κύρια μέσα από εξωγενείς-εξωοικονομικούς παράγοντες, όπως η άφιξη των προσφύγων και η διεθνής οικονομική

κρίση. Εξελίχθηκε δε ως εκβιομηχάνιση έκτακτης ανάγκης, μη υπερβαίνοντας το στάδιο της υποκατάστασης των εισαγωγών.

Μολονότι η εκβιομηχάνιση του Μεσοπολέμου, όπως και αυτή των δεκαετιών του 1960 και 1970 που επήλθε από τη διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας, εμφανίζουν σοβαρές ποσοτικές και ποιοτικές προόδους, εντούτοις αυτός ο τύπος εκβιομηχάνισης έχει να κάνει περισσότερο με μεγέθυνση και λιγότερο με ανάπτυξη της οικονομίας. Ο δείκτης απασχόλησης παρέμεινε χαμηλός παρά τη σημαντική αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής. Η αύξηση στη μεταποιητική βιομηχανία, που είναι κριτήριο του βαθμού της αυτόνομης εκβιομηχάνισης μιας οικονομίας και ενδεικτικό στοιχείο για τη δομή της απασχόλησης, σημείωσε αντίστροφα πολύ μικρή αύξηση. Το ποσοστό αυτό ανερχόταν στο 5,9% επί του ενεργού πληθυσμού τόσο το 1928 όσο και το 1971, συμβαδίζει επομένως με τη φυσική αύξηση του πληθυσμού⁴⁸. Ίδια περίπου ποσοστά εμφανίζουν και οι χώρες της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες ακολούθησαν μια αντίστοιχη πορεία εκβιομηχάνισης. Μάλιστα η εκβιομηχάνιση των δεκαετιών του '60 και '70 συνδυάστηκε με την εκτόπιση τεχνικών παραγωγής έντασης εργασίας και την αντικατάστασή τους με αντίστοιχες έντασης κεφαλαίου⁴⁹. Αυτό είχε ως συνέπεια την αύξηση της ανεργίας και την περιθωριοποίηση ενός μεγάλου τμήματος του αστικού πληθυσμού που τροφοδοτούσε τώρα τη μετανάστευση.

Συμπέρασμα

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο άρρηκτα συνδεδεμένο με το βιομηχανικό καπιταλισμό και τις δομικές του ανάγκες για πρόσθετο εργατικό δυναμικό ευέλικτο στο χώρο και στο χρόνο. Σ' αυτά τα λειτουργικά πλαίσια εντάσσεται και η ελληνική μετανάστευση, η οποία ακολουθεί την ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία και συμπίπτει όσον αφορά στην έντασή της με περιόδους έλλειψης εργατικής δύναμης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, οι οποίες και αποφασίζουν το χρόνο και την ποσότητα της διακινούμενης εργατικής δύναμης. Βέβαια, κάτω από την επίδραση μιας έντονης εμπορευματοποίησης στον αγροτικό τομέα και μιας ιδιότυπης εκβιομηχάνισης που αδυνατούσε να οδηγήσει σε αύξηση της απασχόλησης, σχηματίστηκε σε σχέση πάντα με το συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής ένας υπερπληθυσμός, ο οποίος δεν είχε άλλη επιλογή από το να αναζητήσει εργασία στο εξωτερικό.

Το γεγονός ότι με τη μετανάστευση συρρικνώθηκε σημαντικά η βιολογική και κοινωνική βάση σχηματισμού και αναπαραγωγής μιας δυναμικότερης εργατικής τάξης, συρρικνώση που υπέσκαπτε και το έδαφος για το μετασχηματισμό ετερόκλητων πληθυσμών σε μια πιο ομοιογενή εργατική τάξη, σήμαινε πως εξουδετερώνονταν σε επίπεδο σχέσεων κυριαρχίας δομικές εντάσεις και ανομικές πιέσεις που ενδεχομένως θα ανάγκαζαν την ελληνική αστική τάξη να ενσωματώσει στις οικονομικές και κοινωνικές σταθερές του συστήματος και μέσα πάντα από μια εκβιομηχάνιση που δημιουργεί απασχόληση τις κυριαρχούμενες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας.

Ακριβώς επειδή ο ατομικισμός είχε παρεισφρήσει μετά την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας στην παραδοσιακή κοινότητα με τις αλληλέγγυες δομές και επειδή ο

εσωτερικός μετανάστης και ο μέτοικος δεν εντάχθηκαν σε νέα υποσυστήματα (συνδικάτα, εργατικά κόμματα), αποσυντέθηκαν μέσα από τη μετανάστευση συγκρουσιακά μέτωπα και ζώνες κοινωνικής αντιπαράθεσης που θα μπορούσαν να προσδώσουν στην ατομική μοίρα και στο προσωπικό δράμα έκφραση και συλλογική υπόσταση.

Από την άλλη, η ακαμψία της κοινωνικής δομής στο να δεχθεί και να προσφέρει δυνατότητες και ευκαιρίες ανέλιξης στο άτομο και οι αλληλοσυγκρουόμενες συμπεριφορές και τα αξιακά στοιχεία που έχαναν την αναφορά τους στο παρελθόν, χωρίς να αποτελούν ακόμη έγκυρο αξιακό σύστημα προσανατολισμού του ατόμου για το μέλλον, δημιούργησαν μια κατάσταση σύγχυσης και αβεβαιότητας στα ατομικά υποκείμενα. Έκθετο πια το άτομο στο διάχυτο κλίμα ανομίας⁵⁰ που χαρακτήριζε αυτή τη μεταβατικότητα και έχοντας σαν μοναδικό πόλο αναφοράς την οικογένεια, βίωνε αυτές τις ανακατατάξεις στο γεωγραφικό και κοινωνικό τοπίο ατομικά. Γι' αυτό το βήμα προς μετανάστευση ερμηνεύεται συχνά σαν προσωπική ή οικογενειακή απόφαση.

Σημειώσεις

1. Οι έννοιες «κέντρο» και «περιφέρεια» παραπέμπουν εδώ σε διαφορετικές εθνικές οντότητες συνδεδεμένες μεταξύ τους μ' ένα σύστημα άνισης ανταλλαγής και μ' ένα σύστημα κατανομής και ιδιοποίησης της υπεραξίας στα πλαίσια της κοσμοοικονομίας, και όχι σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής. Βλ. Μπαλιμπάο, Ε., «Από την πάλη των τάξεων στην πόλη χωρίς τάξεις», στο Μπαλιμπάο, Ε./Βαλλερεστάιν, Ι., *Φύλο, Φυλή, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σσ. 267 κ.ε.
2. Μουσουρού, Α., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα 1991, σ. 20.
3. Mandel, E., *Βασικές αρχές οικονομικής θεωρίας*, Αθήνα 1980, σ. 52.
4. Castles-Kosak, G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford 1973.
5. Nikolinakos, M., *Politische Oekonomie der Gastarbeiterfrage. Migration und Kapitalismus*, Hamburg 1973, σ. 13.
6. Ο όρος ανήκει στον Ι. Βαλλερεστάιν. Βλ. Βαλλερεστάιν, Ι., «Οι δομές των νοικοκυριών και η διάπλαση της εργατικής δύναμης στην καπιταλιστική κοσμοοικονομία», στο: Μπαλιμπάο/Βαλλερεστάιν, ό.π., σσ. 162-171.
7. Βαλλερεστάιν, ό.π., σ. 163.
8. Galtung, I., «Eine strukturelle Theorie des Imperialismus», στο: Senghaas, D., (επιμ.), *Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen ueber abhaengige Pepsroduktion*, Frankfurt 1972, σ. 36.
9. Μόνο εφόσον δεχτούμε πως το άτομο ορίζεται μονοδιάστατα, δηλαδή μέσα από αυτό που φαίνεται και όχι μέσα απ' αυτό που είναι, όταν ορίζεται δηλαδή μέσα από αξίες και κανόνες που αντιστοιχούν σε διαφορετικά εισοδηματικά επίπεδα, κλίμακες γοήτρου και στάτους κ.ο.κ., επακόλουθα μιας ταξικά δομημένης κοινωνίας, μπορούμε να θεωρήσουμε τη μετανάστευση και τους μετανάστες σαν πρόξενους ανομικών εντάσεων στα γηγενή κατώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως ισχυρίζεται ο Hoffmann-Nowotny, H.-J., *Soziologie des Fremdarbeitersproblems. Eine theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*, Stuttgart 1973. Ασκώντας κριτική σ' αυτό τον τρόπο προσέγγισης, ο H. Berger προτείνει έννοιες όπως ταξική θέση, εσωτερική διαφοροποίηση της εργατικής τάξης για να εξηγηθούν ενδοχόμενες παρενέργειες από τη συνύπαρξη μεταναστών και γηγενών εργατών αλλά και για να αποκατασταθούν ενιαία μέτρα και κριτήρια σύγκρισης για κοινωνικά ομοιογενή στρώματα, χωρίς φυσικά να αγνοούνται υπερπροσδιοριστικές ιδιότητες αυτών των στρωμάτων. Berger, H., «Arbeitswanderung im Wandel der Klassengesellschaft», στο: *Migration I. 1996*, σσ. 16 κ.ε.
10. Στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου τα 4/5 του αριθμού των ζώων ανήκαν σε νομάδες κτηνοτρόφους. Βλ. Κωστής, Κ., *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Πίστη*, Αθήνα 1987, σ. 125.
11. Banfield, E.-C., *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe 1958, σσ. 147 κ.ε.
12. Κεντρική θέση του Eisenstadt, S.-N., *The Absorption of Immigrants*, London 1955, για να εξηγήσει τους λόγους που εξωθούν προς μετανάστευση.

13. Βλ. Βεργόπουλος, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 231.
14. Νικολάου, Ν., «Διαρθρωτικές αλλαγές στην αγροτική οικονομία», στο: *Σύγχρονα Θέματα* 9.1964. Εδώ αναφέρεται από τον Βεργόπουλο, ό.π., σ. 236.
15. Οι σκέψεις αυτές έχουν ως αφετηρία τις αντίστοιχες θέσεις του Κ. Βεργόπουλου.
16. Βεργόπουλος, ό.π., σ. 222.
17. Βλ. Kayser, R., *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος (Στοιχεία διά την μελέτη της αστυφιλίας)*, Αθήνα 1968, σ. 112.
18. Καραποστόλης, Β., «Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 36-37/1979, σ. 369.
19. Βλ. Ματζουράνης, Γ., *Ελληνες εργάτες στη Γερμανία (Γκασταρμπίατερ)*, Αθήνα 1974.
20. Τα στοιχεία από το Zolotas, X., *Griechenland auf dem Weg der Industrialisierung*, Leipzig 1926, σ. 30.
21. Βλ. Mackenroth, G., *Bevoelkerungslehre. Theorie, Soziologie und statistik der Bevoelkerungslehre*, Berlin-Goettingen-Heidelberg 1953, σ. 266. Στην ελληνική περίπτωση παρατηρούμε πως το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων που μεταναστεύουν κατά την υπερπόντια μετανάστευση υπερβαίνει το μέσο εθνικό όρο. Βλ. Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1921)*, Αθήνα 1987, σ. 155. Επίσης μόνο 4.3% των Ελλήνων εργατών στη Γερμανία ήταν αναλφάβητοι το 1971, όταν το αντίστοιχο ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού ήταν 12%. Βλ. Uenk, R.-Laarman, S., «Auslaendische Arbeitnehmer in der Bundesrepublik Deutschland», στο: *Kommunikationspolitische und Kommunikationswissenschaftliche Forschungsobjekte der Bundesregierung (1971-1974)*, Bonn 1974, σ. 139.
22. Όταν οι απωθητικοί παράγοντες (Push-Factors) είναι αυτοί που προκαλούν μεταναστευτικά κύματα, η μετανάστευση αποκτάει μαζικό χαρακτήρα. Αντίστροφα, όταν οι ελκτικοί παράγοντες (Pull-Factors) είναι ισχυρότεροι, η απόφαση προς μετανάστευση είναι περισσότερο προσωπική —με την έννοια ότι είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης ανάμεσα σ' αυτούς τους παράγοντες και σ' ένα ιδιαίτερα κινητικό άτομο—, η μετανάστευση γίνεται επιλεκτική. Βλ. Albrecht, G., *Soziologie der geografischen Mobilitaet*, Stuttgart 1972, σσ. 175-177. Με βάση αυτό το σχήμα θα μπορούσαμε να πούμε πως στην πρώτη φάση της υπερπόντιας μετανάστευσης, αρχές του αιώνα, λειτουργήσαν εξίσου τόσο Push όσο και Pull παράγοντες, σε αντίθεση με τη μετανάστευση των δεκαετιών που ακολουθήσαν και των δεκαετιών του 1960 και του 1970, όταν πρωτίστως οι ελκτικοί παράγοντες στον τόπο καταγωγής, στη χώρα μας δηλαδή, προκάλεσαν μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα.
23. Εδώ μάλλον θα πρέπει να συμφωνήσουμε με το Νορβηγό J. Galtung, όταν αυτός, εισάγοντας την έννοια της δομικής βίας, τονίζει πως βία ασκείται και υπάρχει και εκεί όπου η επίκαιρη βιοψυχική, σωματική και πνευματική ολοκλήρωση του ατόμου υπολείπεται της εν δυνάμει (Galtung, J., *Strukturelle Gewalt*, Reinbeck 1975, σ. 9).
24. Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται τόσο κατά την υπερπόντια μετανάστευση όσο και κατά την πρόσφατη μετανάστευση Ελλήνων εργατών προς τις χώρες της Ευρώπης. Βλ. Φίλιας, Β., *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Αθήνα 1974, σ. 263 και Φρέμελεν, Κ., «Ανάπτυξη και μετανάστευση στο λεκανοπέδιο των Σερών» στο: *Αντί*, τχ. 88, σ. 22.
25. Φίλιας, ό.π., σ. 263.
26. Βεργόπουλος, ό.π., σ. 252.
27. *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1962 και 1970*.
28. Η R. Luxemburg θεωρούσε αυτή την επέκταση αναγκαία συνθήκη, γιατί σ' ένα κλειστό σύστημα, δηλαδή ένα σύστημα που έχει καπιταλιστικοποιηθεί πλήρως, δεν μπορεί να υπάρξει ζήτηση για συσσωρευμένη υπεραξία, η οποία έχει συλληφθεί και βρίσκεται στα παραγόμενα προϊόντα. Εφόσον τα προϊόντα δε μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα, δεν πωλούνται δηλαδή, δεν πραγματοποιείται και η υπεραξία. Βλ. Luxemburg, R., *Gesammelte Werke (Oekonomische Schriften)*, τόμ. 5ος, Berlin 1985, σσ. 300 και 314.
29. Πατινώτης, Ν., *Εξάρτηση και Μετανάστευση. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα 1989, σ. 256.
30. Νικολινάκος, ό.π., σ. 256.
31. Κωνσταντοπούλου, Μ., *Μεταναστευτικά εμφύσματα: Οικονομική ανάλυση και προβλέψεις για την πενταετία 1982-1987*, Αθήνα 1986, σ. 105.
32. Πατινώτης, ό.π., σ. 191.
33. Βλ. Πετρόπουλος, Ν., «Κοινωνική κινητικότητα των αποδήμων Ελλήνων στις χώρες υποδοχής. Μια πρώτη προσέγγιση», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 84-85/1994, σ. 25.
34. Στην προσπάθειά του να ελέγξει την εργατική τεχνογνωσία και να την αποσπάσει από τα συνδικάτα, τα οποία μέχρι τότε τη διαχειρίζονταν, ο τεύλορισμός κατακερμάτισε, αποειδικεύοντας την εργασία σε πολλές μικρές

μονάδες, δημιουργώντας θέσεις ανειδίκευτων εργατών, τις οποίες έρχονταν να καλύψουν οι μετανάστες από την Ευρώπη.

35. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 13-27.

36. Τσουκαλάς, Κ., «Παλιννόστηση και καταμερισμός εργασίας», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 84-85/1994, σ. 25.

37. Βεντούρα, Λ., *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμός στη συλλογικότητα και στις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα 1994, σ. 25.

38. Πατινώτης, *ό.π.*, σ. 254.

39. Γλύτσος, Ν., *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα 1991, σ. 154.

40. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 29.

41. Βλ. για την επαγγελματική σύνθεση των μεταναστών στην περίοδο της υπερέπντίας μετανάστευσης Polyzos, N., *Essai sur l'émigration greque*, Paris 1947, σ. 52. Για την αντίστοιχη σύνθεση των μεταναστών της μεταπολεμικής μετανάστευσης στοιχεία στο: Πατινώτης, *ό.π.*, σ. 217. Στην περίοδο 1967-1973 το 75% των Ελλήνων μεταναστών στην Αυστραλία ήταν ανειδίκευτοι εργάτες. Βλ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 15.

42. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού μετανάστευε στο εξωτερικό αφού προηγουμένως είχε αποδεσμευτεί από τη γη και είχε ενταχθεί στο ρεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης. Βλ. Kayser, *ό.π.*, σσ. 104-112. Το φαινόμενο της σπαστής μετανάστευσης πρέπει να αναχθεί μάλλον στην αδυναμία της χώρας να προσφέρει απασχόληση και να συγκρατήσει τον πληθυσμό, γιατί ακριβώς το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται και στην Τουρκία στη διάρκεια της πρόσφατης μετανάστευσης για τη Γερμανία. Μόνο ένα τέταρτο των Τούρκων μεταναστών μετανάστευαν χωρίς ενδιάμεση παραμονή σ' ένα από τα αστικά κέντρα της Τουρκίας κατευθείαν στη Γερμανία. Βλ. Oezel, S./Nauch, B., «Kettmigration in tuerkischen Familien» στο: *Migration*, τχ. 1.1996, σ. 68.

43. Πολύζος, Ν., *Δημογραφική πρόκληση. Υπογεννητικότητα και γέννηση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, σ. 99 και σσ. 124 κ.ε.

44. Στο ίδιο, σ. 143.

45. Βλ. Νικολινάκος, Μ., *Εξάρτηση και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα 1987, σ. 34.

46. Σχετική είναι η ανάλυση του Esser, H., *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Intergration von Wanderern, ethnische Gruppen und Minderheiten. Eine handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt-Neuwied 1980. Ο Η. Esser προσεγγίζει το πρόβλημα της μετανάστευσης μέσα από ατομικές στρατηγικές (κίνητρα, στάσεις κ.λπ.), αν και στην ανάλυσή του ενσωματώνει κοινωνικο-δομικές κατηγορίες, όπως εθνοτικές ομάδες, μειονότητες κ.λπ.

47. Σταματόπουλος, Δ., *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989, σ. 63.

48. Πατινώτης, *ό.π.*, σ. 147.

49. Berger, *ό.π.*, σ. 9.

50. Η ανομία χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον R. Merton από διάσταση ανάμεσα στους πολιτισμικούς στόχους και αξίες που δημιουργούν προσδοκίες και τα επιτρεπόμενα μέσα πραγματοποίησής τους. Μια κατάσταση ανομίας ασκεί πίεση πάνω στο άτομο, το αποδιοργανώνει (αποκοινωνικοποιεί), γενόμενη πρόξενος παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, ενώ, ανάλογα με την κοινωνική αναγνώριση ή απόρριψη αυτών των στόχων και αξιών ή αντίστοιχα των θεμιτών μέσων για την πραγματοποίησή τους, αίρεται η ανομική κατάσταση μέσα από διαφορετικές μορφές προσαρμογής. Βλ. Wienhold, H./κ.ά., *Lexikon zur Soziologie*, Opladen 1978, σ. 44.